

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Az *Iszony* és az önismeret

1.

1942 újév napján a már nagybeteg Móricz Zsigmond azzal hívta magához Németh Lászlót, hogy ha regényt nem indít a *Kelet Népe*ben, akkor ő nem folytatja tovább a folyóirat szerkesztését. Németh László szabadkozott, honnan húzzon ő elő egy regényt, neki most a Széchenyi-könyvét kell befejeznie a könyvnapra, amellett egyéb munkák is nyomasztják. Móricz azonban hajthatatlan volt.

Németh László európai mértékkel mérve is igen sokra becsülte Móriczot.¹ Emberileg is tisztelte és szerette. Nem tért ki a kihívás elől. Két hét múlva Móricz már táviratban gratulált neki az *Iszony* első részéhez.² Maga a regény könyv alakban mégis csak 1947 karácsonyán jelent meg.

Kitűnő önkomentárjai egyikében Németh László föltárta regénye két legfontosabb indítékát: egy benne élő képet és egy benne élő érzést. A kép: „a kedélyes, önelégült férfi, amint ebéd utáni ejtőzésében kényelmesen, szinte rátehenkedve paskolgatja nemesebb szövésű, idegenkedéssel küzdő élettársát”. Az érzés: „az érzékenység és kiválóság szenvedése a közönségesség zsíros ujjai alatt”.³

Az emberi kapcsolatok megítélésének fontos elemei ezek Németh László minőségelvű világszemléletében. Érezte, hogy ebből a képből és érzésből nagyon fontos emberi üzenetet fog kibontani. A regény írása közben Gulyás Pálnak bevallotta, hogy ezt a regényét úgy takargatta, spórolgatta, mint „egy elronthatatlan, ünnepi órákra váró művet”.⁴ Ezért sajnálta, hogy zaklatott állapotban kell írnia.

1 Vö. NÉMETH László levele Gulyás Pálnak 1942. február 19-én: „Olvastad Móricz bírálatát a Hídban a Másik mesterről? Ez mégiscsak valami, hogy Európa nagyobb regényírója, aki másban, mint novellákban, gondolkozni sem tud: ennyire belebolondul egy regényembe...” – *Németh László élete levelekben 1914–1918*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Kiadó, 1993, 401.

2 Vö. NÉMETH László, *Negyven év = Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*, Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969, 37.

3 Uo.

A Széchenyi-könyv hézagaiban, lapzárta előtt írt részletek szeptemberig folytak a *Kelet népe*ben; akkor meghalt Móricz Zsigmond, megszűnt a *Kelet népe*, s vele a regény is.⁵

Az első részek azonban fölkeltek iránta az érdeklődést. Írótársak és olvasók egyaránt várták a folytatást. Egy érdeklődő levélre Németh László 1943. március 17-én azt válaszolta, hogy „hihetőleg” nyáron befejezi a regényt s őszre vagy karácsonyra megjelenik.⁶ A *Választ* szervező Illyés Gyulának azt ígérte, hogy három-négy író munkáját is vállalja a folyóiratban. 1946 október 12-én – érzékelve a roppant ellenséges közegét maga körül – azt kérte Illyéstől, hogy tanulmányai helyett szépirodalmat adhasson a *Válasznak*, mert „a szépirodalmi forma mégiscsak páncél, míg a tanulmány, ahogy én írom, minden köpésnek: nyitott meztelenség”.⁷

1946-os vázlatai a regény befejezésének három lehetőségét is felvillantották: „a cenci szökés véglegességét s az öngyilkosságát egyaránt. Hogy Kárász Nelli nem a menekülés útjait választja, hanem a maga erejével vágja ki magát sorsából, s teremti meg a neki való életformát, vásárhelyi írói lelemény.”⁸

1947. június 30-án a regény írása közben tájékoztatta arról Illyés Gyulát, hogy az alföldi létben olyan meleg emberi iszapfürdőbe került, amelyet Illyésnek is figyelmébe ajánl, majd arról is szól, hogy milyen változás történt benne: „Az *Iszonyt* írom - azaz helyesebben végrehajtom, mert a hangulatába nehéz visszatálnom. Nem az öt év a sok; az emberiséggel békültem össze azóta annyira, hogy nehéz az eltervelt kegyetlenséggel beszélnem róla.”⁹ Ugyanerről az érzéséről számol be Illés Endrének 1947. augusztus 3-án: „Hogy nem rontottam-e el a Zsiga bácsinak írt részeket a mostaniakkal: majd meglátjuk. Bizony, egész más hangulatban vagyok, mint amikor ez a regény fejezte ki viszonyomat (ill. iszonyomat) a világhoz. Furcsa: de sokkal jobban!”¹⁰

Nem sokkal később, a regényről neki lelkesen író Illés Endre előtt megnyitja az alakulástörténet titkosabb tárnáit is.¹¹ Beszámol arról, hogy húsz év után váratlanul valami

4 NÉMETH László levele Gulyás Pálnak 1942. április 9-én, *Németh László élete levelekben 1914–1918*, 407.

5 NÉMETH László, *Negyven év*, 37.

6 NÉMETH László levele dr. Tarnóczy Lászlónénak, *Németh László élete levelekben 1914–1918*, 421.

7 NÉMETH László levele Illyés Gyulának, *uo.*, 571.

8 GREZSA Ferenc, *Németh László vásárhelyi korszaka*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979, 229.

9 NÉMETH László levele Illyés Gyulának, 1947. június 30., *uo.*, 616.

10 NÉMETH László levele Illés Endrének, 1947. augusztus 3., *uo.*, 620.

11 „Öt év előtti hangulatba kellett visszaélnem magam; akkor, amikor a magam hangulata egészen mást kívánt. Te becsúszttattál néhány vallomásszerű mondatot a levedbe; hadd mondok meg én is: hogy húsz év óta ezen a nyáron állított be hozzám először valami boldogságféle. S ott volt előttem, fölöttem: kötelességül és sorsul az *Iszony*. Képzeld el ezt az interferenciát, ezt az emlékeztetést! Délután ötig az *Iszony* s aztán egy-két órára: a remény, az újrakezdés, az új élet reménye. Mondjam-e, hogy az *Iszony* győzött; a sors, a mű erősebb volt, mint a boldogság

személyes „boldogságféle” érzést élt át. Másrészt viszont arról is vall, hogy keserű tapasztalatokat szerzett a paraszti világból feltörő népfiai között.¹²

Kárász Nelli és Takaró Sanyi alakjába és sorsába sok-sok élményét, tapasztalatát és vívódását vetítette bele. Ezeket is.

Hogy az *Iszony* az írói önismeretnek milyen alapműve, arról leggazdagabban Illyés Gyulának írt leveléből tájékozódhatunk: „Nem tudom, milyen piedesztálra emelhetném én Nellit – természet piedesztálján kívül. Nem azt akartam én megírni itt, hogy egy angyal szemében milyen az emberiség; hanem hogy mennyire eltorzítja a szűk norma a legnemesebb természetet is, ha nem egészen „emberies”. Ennek a regénynek ugyanaz lett volna a tanítása, ami az életrajzomé is... A görögök és a középkor mindenféle emberi természetnek megadták azt a hitet, hogy ő emberi, normális. A mai „emberség” alól – az emberek nagy része s épp a legjobbak kiesnek –, vagy nagy keservesen törnek bele. Lázadás ez is, az emberiségnek önmagáról alkotott képe ellen... A „magánügy” ebben lesz „közügy.” Meg kellett volna engedni nekem, Nelinek s a hozzánk hasonlóknak, hogy embereknek érezhessük magunkat. Az, hogy az ilyenekből is csak az lesz, ami belőle s belőlem: ez a panasz, a líra a regényben. Az olvasók azért olvassák, ahogy Márta írja, detektívregényként, mert bennük is ott él normális voltuk alatt – a megtöretésnek ez a vádbeszéde.”¹³

A regény keletkezésének körülményeiből és Németh László önvallomásaiból azonban az is egészen nyilvánvaló, hogy a szépirodalom „páncéljára” a nemzetének sorsa miatt aggódó írónak volt elsősorban szüksége. Németh László szépirodalmi műveiben nemcsak a maga üdvösségügyét vizsgálta, hanem nemzetéét is. Az *Iszony* sem csak Kárász Nelli és Takaró Sanyi viszonyának a bemutatása, hanem a szovjet megszállás alá került magyarság létmetaforája is. Ehhez volt szüksége Németh Lászlónak a szépirodalom „páncéljára”.

alkalma s igénye. De ez már egy másik regény tárgya, melyet meg is írok tán hamarosan.”
NÉMETH László levele Illés Endrének, 1947. augusztus 17-e után, *uo.*, 623.

12 „Tudod, én szidtam a bűnös középosztályt (elsősorban magamban); én is levettem úri süvegemet a paraszt nyár előtt, szinte szégyelltem, hogy értelmiségi embernek vagyok a fia s nem első hajtású népi sarj. A népfiai visszafopoztak (amennyire írot az osztálytalanságból osztályba lehet pofozni) a magamszörűek közé, s most büszkén látom, hogy nem is olyan rossz fajta ez. A tehetőség talán mohóbban tör föl az első nemzedékekben, de a becsülethez, szeméremhez, úgy látszik, több nemzedéknyi kitenyésztés kell. Az iskolában is ezt látom, de az irodalomban is.” *Uo.*

13 NÉMETH László levele Illyés Gyulának, 1947. október 14-e után, *uo.*, 634–635.

2.

Lehetséges, hogy ezt vette észre azonnal a baloldali kritika? Még meg sem jelent könyv alakban a regény, amikor 1947 decemberében Lukács György a NÉKOSZ akadémiján már súlyos támadást intézett ellene. Azzal vádolta Németh Lászlót, hogy radikálisan ki- kapcsolta regényéből a magyar társadalom nagy kérdéseit. „Pszichográfia”-t készített, melyben a „leírás, jellemzés sokszor találó, szuggesztív, de mindenütt – tudatosan – le van választva az élet igazi nagy összefüggéseiről. A frigid nő sorsa nem alkalom nagy összefüggéseknek még csak sejtetésére sem.”¹⁴ A hallgatás új fajtájának, az új demokrácia elleni néma tiltakozásnak nevezte az *Iszonyt*.¹⁵ Révai is azt írta róla, hogy szabotálja a demokráciát.

A kommunista ideológiai kritika képviselői sorra visszhangozták Lukács nézeteit. Szigeti szinte szó szerint ismételte Lukácsot.¹⁶ Többen – így Keszi Imre és Király István – Nelli alakját tartották túlméretezettnek, elhibázottnak. Volt, aki a frigiditás közép- pontba állítása miatt marasztalta el a regényt, más az ösztön apológiáját látta benne (Antal Gábor, Szigeti József, illetve Örkény István).

Az éles támadások ellenvetéseket is kiváltottak. Többen azt hangsúlyozták, hogy egyensúlyban van az *Iszonyban* a lélektani és a társadalmi szempont (Vajda Endre, Zelk Zoltán). Vajda Endre kritikája már rámutatott a regény mitológiai vonatkozásaira is.

Az első, a regény esztétikai értékeit és jellegét megvilágító, tanulmány méretű kritikát Sőtér István írta róla a *Válaszban*.¹⁷ Olyan összegző műnek minősítette, melyben Németh László addigi életművének minden fontos vonása együtt van. Fölrajzolta a világirodalom dialektikus és statikus regénymodelljét, s az *Iszonyt* az utóbbihoz sorolta, de rámutatott arra is, hogy Németh László regénye a befejezésében, a végső megoldásában ki is lépett a mitológiai zártságból. Németh László regénye a két hős pszichológiai, társadalmi és mitológiai helyzeteit mutatja be, s ez a három értelme és tanulsága a regénynek nem csupán egybehangzik, hanem egymást erősíti.¹⁸

Több kritikus beszélt a regény világának aránybomlásáról. Sőtér az *Iszony* nagyságát éppen lélektani, társadalmi és mitológiai köreinek összhangjában látta. Érthetetlennek minősítette azt, hogy a mű bírálói elsiklottak a főhősök társadalmi beágyazottsága fölött.

14 LUKÁCS György, *A népi irodalom múltja és jelene = In memoriam Németh László: A minőség forradalmára*, Bp., Nap Kiadó, 2001, 197.

15 Uo., 198.

16 SZIGETI József, *Iszony*, Társadalmi Szemle, 1948, április–május, 390.

17 SÓTÉR István, *Egy klasszikus regény*, Válasz, 1948, május–június, 441–450. Később tanulmányának címét *Németh László és az Iszony-ra* változtatta. Így jelent meg a Monostori Imre által szerkesztett *In memoriam Németh László: A minőség forradalmára* című kötetben is, Bp., Nap Kiadó, 2001, 202–215.

18 Vö. uo., 208.

Rámutatott arra, hogy Kárász Nelli és Takaró Sanyi alkati szembenállása nemcsak Diana és Akteón párhuzamát idézi, hanem magában foglalja a „hanyatló” dzsentri és a „feltörekvő” parasztság ellentétét is. „Nem csupán Diana dereka roppan itt Akteón szorításában – de a dzsentriség is fulladozik, éhes, erőszakos paraszti karok közt.”¹⁹ Azt is megállapította, hogy Bodolai Ferkóék látogatása „többet árul el a nagybirtok Magyarországáról, mint akárhány »szociográfia«”, Takaró Sanyi alakját pedig úgy ítélte meg, hogy Németh László „e típus megteremtésével gyakorolta a legszigorúbb, legkegyetlenebb kritikát bármifajta népi mítosz és romantika felett”.²⁰

Katasztrófaregénynek nevezte az *Iszonyt*, „a regény pusztája és faluja felett katasztrófák robbanásfüstje terjeng.”²¹ Sőtér a sikeres realizmus bizonyítékát látta abban, hogy „a tárgyilagos ábrázolás következtében a főszereplők egyikének sincs a másikkal szemben *feltétlen* igazsága.”²² Németh László az olvasóra bízta a választást.

Sőtér tanulmánya után a *Válasz* még három írást közölt az *Iszonyról*. Czibor János „az egész magyar irodalom akarata”-nak nevezte: „ez a regény már nem népi, nem is urbánus, hanem emberi.”²³ Veres Péter „mélyrealizmus”-át dicsérte. Camus *Közönyével* állította párhuzamba a lelki állapotok és a tárgyi mozzanatok ábrázolásának egysége alapján.²⁴ Sarkadi Imre „a biológiai emberben való gondolkodás” újszerűségét emelte ki, s igen magasra értékelte szemléleti összetettségét: „Irodalmi formák közt a tudatos szintézise mindannak, amit az emberi szellem eddigi felfedezései jelentettek, s leszámolás azzal, hogy a világot provinciálisan csak ebből vagy csak abból az ablakból lehet nézni.”²⁵

Így gazdagodott az *Iszony* értelmezése hónapról hónapra. Ezt azonban hamar megelégtelte a dogmatikus irodalompolitika. Horváth Márton megsemmisítő cikket írt a *Válasz* köre ellen.²⁶ A burzsoá nacionalizmus vezető orgánumának nevezte a folyóiratot. Egyaránt elítélte a „népies” irányú fasizmus „foltozott irhájú zsoldosai”-t és a *Válasz* körül lévő „urbánus lézengő rittereket.” Szerinte a *Válasz* még a tudomány területén is igyekezett „az imperialista szemét hatalmas választékát” olvasói nyakába varrni. Erre Szentgyörgyi Albert a példa, akinek amerikai magazinokból ellesett ötletéből irodalomelméletet szabtak, így húzták rá a „biológista-realizmus”-t Németh László regényére. „A *Válasz* és Németh László »realizmusának« programja tehát: a biológiai privátberről, vagyis az ember állati funkcióiról szóló irodalom. Sőtér megpróbál mentőövet dobni Németh Lászlónak és folyékony »marxista« halandzsával »társadalmi értelmezést« ad az *Iszony-*

19 *Uo.*, 209.

20 *Uo.*, 210–211.

21 *Uo.*

22 *Uo.*, 208.

23 CZIBOR János, *Vallomás igényről és szándékról*, *Válasz*, 1948, július, 550–552.

24 VERES Péter, *Jegyzetek*, *Válasz*, 1948, augusztus, 638–641.

25 SARKADI Imre, *Vita közben*, *Válasz*, 1948. augusztus, 642–647.

26 HORVÁTH Márton, A „*Válasz*” köre = H. M., *Lobogónk – Petőfi*, Bp., Szikra, 1950, 156–166.

nak.”²⁷ Az így leleplezett biológiai realizmusról pedig azt írta, hogy az „egy tőről van metszve az amerikai irodalom »klinikai realizmusával«, melyet mint pornográf, emberellenes, rothadt álirodalmat leplez le a szovjet kritika.”²⁸ Horváth Márton halálos ítéletet mondott a „némethlászló-izmusra”: „ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot.”²⁹

1949-ben még megjelent az *Iszony* második kiadása is a Révainál. Horváth Márton írása azonban nemcsak a *Választ* semmisítette meg, az *Iszony* recepciójában is nyolc esztendősszünetet okozott.

1957-ben jelentette meg újra a Szépirodalmi Kiadó a regényt, s ekkor kezdődött el recepciójának újabb szakasza. Az értelmezések ekkor leginkább a pszichológiai ábrázolásra összpontosították figyelmüket.³⁰ Bár még ekkor is megszólalt a mítoszt sokalló, társadalomrajzot keveslő nézet is.³¹ Az ötvenes évek végén és a hatvanas években elsősorban Nelli jellemének ellentétes elemekből formált összetettségét világitották meg az újabb tanulmányok és kritikák.

Illyés Gyula azonban az *Iszony* francia kiadásához írt tanulmányában már ekkor hangsúlyozta a regény írói és nemzeti önismereti értékét: Németh László, „akinek alaptermészete a fegyelmezett finnyasság és a maga iránti igény, páratlan kifejezési alakot s helyzetet teremtett.” Egyszerre értékelte Illyés a regény érzékletes valóságosságát és eszmei magaslatát, mitológiai sugallatát: „Az antik elkerülhetetlenséget éreztem a vasos hazai tájon.”³²

Minden új elemzés hozzáadott valamit a korábbi értelmezésekhez. *Emésztő kéz fölött hősi frigiditás* – írta rá jellemző sarkítással tanulmánya címéül Bori Imre.³³ Benedek Marcell Németh László regényét remekműnek minősítette, s abban látta fő esztétikai erejét, hogy érdeklődést tud kelteni egy olyan alak iránt, akinek a fő jellemvonása az idegenség.³⁴ Almási Miklós is azt hangsúlyozta, hogy Nelli egyszerre vonzó és taszító személyiség. Emellett rámutatott a regény esztétikai karakterének a Nelliéhez hasonló kettősségére, az elégia és a bírálat, a szubjektív vallomás és az objektív nézőpont ötvözetére.³⁵ Földes Anna a választottság és választhatóság szembeállításával a női emancipáció

27 *Uo.*, 164.

28 *Uo.*, 164–165.

29 *Uo.*, 165.

30 Vö. GREZSA Ferenc, *i. m.*, 238.

31 FORGÁCS László, *Eszmetörténet és történelem*, Társadalmi Szemle, 1957, augusztus–szeptember, 74.

32 ILLYÉS Gyula, *Az Iszony francia kiadásának előszava* (1963) = I. Gy., *Iránytűvel*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1975, 446–61.

33 BORI Imre, *Emésztő kéz fölött hősi frigiditás*, Híd, 1958, október, 816–820.

34 BENEDEK Marcell, *Iszony* (1965) = B. M., *Hajnaltól alkonyatig*, Bp., 1966, 315.

35 ALMÁSI Miklós, *Az Iszony és a lélektani realizmus*, Kritika, 1966, január, 47–49.

problémáját látta a regényben. A vallomás és ítélkezés kettősségét ő is kiemelte. Veress Dániel a jellem- és társadalomábrázolás, az életanyag és megjelenítés, érzékelés és módszer, körtörténet és erkölcsi igazság egymásnak feszülő kettősségben ismerte fel a regény szuggesztivitását.³⁶

Béládi Miklós az első nagyszabású Németh László-portréban a Móricz utáni magyar regény legnagyobb teljesítményének minősítette az *Iszonyt*, mellyel szerzője a nagy európai elbeszélők sorába emelkedett. Egyaránt elemezte a regény főhőseinek élettani, erkölcsi, társadalmi meghatározottságait, mitikus távlatait és a házasság kereteibe zárt magyar tipológiáját is. E tudatregény értelmezésében külön nyomatékot adott a főhős biológiai végzetének, de jelezte azt is, hogy jellemének eltorzulása a kényszerűség következménye.³⁷ B. Nagy László hasonlóképpen nagyszabású Németh László portréja az író „legszemélyesebb, egyben legáltalánosabb érvényű” műveként értelmezte az *Iszonyt*. A kivételes lény és az átlagember ütközését világította meg. Azt is hangsúlyozta, hogy „Nelli a szüzességével őriz valamit: nem egy biológiai állapotot, hanem emberi tartását.”³⁸ Értelmezése a regény anyagán túlmutató mondanivalóra tette a hangsúlyt: „Az *Iszony* éppúgy túllendül a »régí és az új urak«, a dzsentrik és a gazdagparasztok összeszövődésének konfliktusain, mint ahogy a biológiai determináltság is csak színfoltja és nem lényege a regénynek.”³⁹ Nem a főhősöket ítélte vétkesnek a regényben, hanem azt a viszonyt, amelyikbe Nelli kényszerűségből, Sanyi pedig az önismeret hiánya miatt került. „De mi a válasz Nelli sorsának enigmájára: az emberi autonómia oly régi és oly időszerű kérdésre?” – kérdezte B. Nagy, s arra figyelmeztetett, hogy erre a kérdésre nem lehet a régi módon, a jót és rosszat egyszerűen szétválasztva felelni. A regény zárómondatait idézte, az „egy darab rám bízott, szegény emberiség” vállalását. „Ez a mondat a kulcs, a feloldójel Nelli sorsa végén, de feloldója a Németh-pálya előző disszonanciáinak, s mottója az elkövetkezőknek.”⁴⁰

A hatvanas évek végétől az *Iszony* értelmezései – a korábbi felismerések megőrzése és továbbvívése mellett – elsősorban a regény ontológiájára, általános létfilozófiájára összpontosítják figyelmüket.⁴¹ Pethő Bertalan *Lét és iszony* című 1968-as tanulmánya hangsúlyozta először azt, hogy az *Iszony* szereplői túlmutatnak önmagukon, metaforikus többletük van, sorsképpé, létértelmezéssé lényegülnek át.⁴² Bár elemzése sok vitatható

36 VERESS Dániel, *Műhely, modell, mű*, Korunk, 1968, január, 76–87.

37 BÉLÁDI Miklós, *Németh László*, Kritika, 1965, 5 = B. M., *Érintkezési pontok*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1974. 196–203.

38 B. NAGY László, *Egy katarzisz története* = B. N. L., *A teremtés kezdetén*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 260–261.

39 *Uo.*, 262.

40 *Uo.*, 265–266.

41 GREZSA Ferenc, *i.m.*, 240.

42 PETHŐ Bertalan, *Lét és iszony* = P. B., *Lét és irodalom*, Bp., Platon, 2000, 27–48.

elemet tartalmazott, ez az általánosabb, ontológiai értelmezés-igény az őt korrigáló írásokban is megmaradt.

Fülöp László *Lélekrajz és létértelmezés* című tanulmánya az *Iszony* minden korábbi felismerést is összegző értelmezése.⁴³ „Egy főalakra komponált lélekkeremtő regény, a főhős jelentőségét és funkcióját kitüntető tudatregény az *Iszony*.”⁴⁴ Az elemző és önelemző tudat tárja fel a múltat a regényben. Nelli önszemléletében a személyiség integritása a legfőbb érték. Személyében a tartalmas, mély emberség egy nagyon is lehetséges változata védi a maga érvényét, szuverenitásának alapelveit. Az „erőszakélmény tudata” formálja jellemét. Elemzéseit pedig azért végzi, hogy megértse életét. „Az *Iszony* nem vádirat, s nem is önopológia. Magyarázat, példabeszéd, demonstráció inkább – a főhős szemszögéből szövegezve.”⁴⁵ Nelli múltidézése nem nosztalgikus, nem lírai, nem asszociatív, hanem távolságtartó, fegyelmezett elemzés. „Az *Iszony* emlékezésalakban tárgyiasított, tudatregény-struktúrájú, nagyszabású reflexió, értelmező kommentár, epikai formákba zárt analízis.”⁴⁶ Ez a valóban komplex elemzés tüzetesen megvilágítja az iszony-motívumot, a hibás kapcsolatot, az összeczártságot, az erőszakélményt, a személyisége integritását védő főhőst, a két főalak alkati és jellembeli ellentétét, a „társadalmi csiszolatot” és a „mítoszi csóvát” valamint az emlékezés jellegét, az írói személyesség és a tárgyilagosság szerepét, valamint a mű létfilozófiai érvényű üzenetét, a személyiség jogát a maga autonómiájához, a maga görög normájához.

Greza Ferencnek a regény genezisést is feltáró, recepcióját is áttekintő tanulmánya azt is dokumentálta, hogy a regényterv alkati alapeszméje filozófiai mondandókkal, elsősorban az emberi szabadság eszméjével egészült ki. Az állati és növényi természet – életfilozófiára emlékeztető – frobeniusi mítoszára „az egzisztencialista erkölcs” és a Németh László-i „növésterv” új metaforái épültek, s elmélyült a regény szociográfiai irányban is: „a dzsentribüszkeség és -érzékenység is tiltakozik benne a rá támadó paraszti mohóság és életerő ellen”.⁴⁷ Értelmezése szerint az *Iszony* a magyar Anna Karenina, erény és természet küzd benne egymással. „Nelli iszonya komplex jelenség. Nem annyira biológiai, mint lélektani, sőt ideológiai fogalom: több van benne az értelem, mint a test viszolygásából. (...) Az iszony: büszkeség és erkölcsi tartás, gondolkodói lét és rendtartó fegyelem.”⁴⁸ A mű pedig erkölcsregény, melynek hősei metaforikus jelentést is hordoznak, az individualizálódó erkölcs két lehetséges változatát képviselik. „Egyrészt a

43 FÜLÖP László, *Lélekrajz és létértelmezés* (1974) = F. L., *Realizmus és korszerűség: XX. századi magyar regényírók*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 271–315.

44 *Uo.*, 283.

45 *Uo.*, 294.

46 *Uo.*, 296.

47 GREZA, *i.m.*, 230.

48 *Uo.*, 247.

Németh László-i növéstervét, másrészt az egzisztencializmusét. Nelli eszménye az organikusan növvő élet, a növényi természet, Sanyi viszont tettmaniás egzisztencialista ragadozó.⁴⁹ A regény ilyen értelemben az egzisztencialista szabadságfogalom bírálata is. A regény katarzissal zárul, „a főhős kilép a tragikumból, helyreállítja a megsértett erkölcsi világrendet, eszményeit avatja életelvvé.⁵⁰

Kulcsár Szabó Ernő a modern prózapoétika szempontjai szerint elemezte az *Iszonyt*. Az elbeszélés időbeliségét vizsgálva krizisztörténetnek nevezte azt. Ő is hangsúlyozta a regényalkat kettős kötöttségét: „az alapvetően realista lélekábrázolás hagyományos, illetve a cselekményredukció jellegzetesen 20. századi eljárásának szervesítését.”⁵¹ Kárász Nelli elemző, feltáró elbeszélésében az epikus folyamat szerveződését „a »story« lázárult jellege és a »plot« tudattartalmak általi vezérlése” határozza meg, mindkettő távolságot érzékeltető módon.⁵² Rámutatott arra is, hogy a regény lélektani folyamatrajza rendkívül összetett és sokrétű. Sajátos elbeszélői pozíciójából következik az, hogy a felidézett világ megítélése ambivalens lehet. Föltárta a regény térszerkezetének és a regénytörténetnek az összefüggéseit, a kamarajellegű játéktér jelentésbeli funkcióját. A Németh László-i alakteremtés különösségét pedig abban jelölte meg, hogy „a főhős tudatvilága egyidejűleg legalább két dimenzióban áll előttünk: a megidézett közegben a védekező-elhárító mechanizmust vezérli, a megidézés folyamatában pedig *in vivo* tükrözi önmagát.”⁵³ Nelli alakjának jellemzésében arra hívta fel a figyelmet, hogy „akárhány dimenzióban látjuk is cselekedni, meditatlni a főhőst, személyiségének alaprétege mindig változatlan, mozdulatlan, önmagával azonos marad.”⁵⁴ Identitásához nemcsak ösztönösen ragaszkodik, hanem annak tudatában is van. Önmagát a raszkolnyikovi személyiséghasadás ellentétéként határozza meg a regényben. „Az *Iszony* alakteremtő folyamata ilyen módon létfilozófiai-karakterológiai jellegű tárgyat szintetizál a realiztikus személyiségrajz empirikus lélektani eljárásával, s a regényi fikció legeredetibb – egyben a leggazdagabb – rétegét képezi.”⁵⁵

A már említett értelmezések mellett elemezték mint a magyar gondolati regény kiemelkedő darabját, mely az ösztönök és a tudat drámai küzdelmében a gondolkodás folyamatát ábrázolja.⁵⁶ Tárgyalták az „egzisztenciális szabadság” és a „kulturális hivatás-

49 *Uo.*, 48.

50 *Uo.*, 250.

51 KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A regényi fikció három modellje: Németh László: Iszony; Déry Tibor: G. A. úr X-ben; Ottlik Géza: Iskola a határon* (1977) = K. Sz. E., *Műalkotás – szöveg – hatás*, Bp., Magvető, 1987, 203.

52 *Uo.*, 208.

53 *Uo.*, 232.

54 *Uo.*, 234.

55 *Uo.*, 236.

56 Vö. Kocsis Rózsa, *A magyar gondolati regény*, Új Írás, 1979/7, 66–67.

tudat” ellentétét szembesítő kultúrtörténeti parabolaként.⁵⁷ Vizsgálták a környezet hatására létrejövő elidegenedés folyamatrajzaként, a kiszolgáltatottság elleni küzdelem regényeként.⁵⁸ Bemutatták az emberi értékkapcsolatok regénytragédiájaként, melynek „mélységdimenziói a keletkezés idején megélt egyéni és népművi méretű létveszély, az egyetemes emberfélelem irányában tágíthatók.”⁵⁹ Értelmezték a végső dolgokra rákérdező egzisztenciális regényként, mely ugyanakkor nyílt vita is az egzisztencialista filozófiával, mely a személyiség szabadságra ítéltségét hirdeti.⁶⁰ Az egyik legújabb tanulmány szerint pedig a regény egész cselekménysorát és kifejtését meghatározza Nelinek a szexualitás iránti gyűlölete. Ez a komplexus a magyar prózában egyedül Németh László nőalakjaira jellemző.⁶¹

Ha csak futólagos pillantást vetünk is az *Iszony* fölöttébb gazdag és folyamatosan bővülő recepciójára, szembetűnik az, hogy az értelmezések a gondolati, magatartásbeli, világképi sokrétűség mellett hasonlóképpen gazdagon közelítik meg a regény poétikai sajátosságait és világirodalmi párhuzamait egyaránt. Erkölcsregény, tudatregény, lélektani regény, társadalmi regény, gondolati regény, egzisztenciális regény, mítoszregény, krízisregény, katasztrófaregény, analitikus regény, esszéregény, mélyrealista regény – hangzottak a poétikai minősítések. Az eszmei és poétikai párhuzamok, ösztönzések sora sem szűkebb: a görögöktől Frobeniusig, Freudig, Jungig, Dosztojevskijtől Proustig, Camus-ig, Mauriac-ig mutat érintkezési pontokat az *Iszony*. Különleges esztétikai minőségét és értékét pedig éppen az mutatja meg, hogy a poétikai és gondolati párhuzamok fölfejtésekor, mindig nyomatékkel kellett az elemzőknek utalniuk a különbözősre, a Németh László-i sajátosságokra.

3.

Ezek a magyarázatok – egymással olykor élesen vitázva is – kiegészítik egymást, összeadódnak, szintézist alkotnak a befogadóknak. Ilyen értelemben az *Iszony* talán a leggazdagabb értelmezésű magyar regény.

Mindeme megközelítések mellett az *Iszony* az eseményeket és azok jelentését közvetítő főhős rendkívül összetett szemlélete és beszédmódja, dikciója révén is az egyéni és

57 Vö. FEJÉR Ádám, *Az Iszony mint kultúrtörténeti parabola*, Tiszatáj, 1993/7, 41.

58 Vö. BAKONYI István, *Elidegenedés Németh László Gyász és Iszony című regényében*, Literatura, 1977, 80–105.

59 Vö. Cs. VARGA István, *Az embertől az emberiségig: a felismert katarzis = Cs. V. I., Tanújelek: Írások Németh Lászlóról*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1987, 110.

60 OLASZ Sándor, *Változatok az egzisztenciális regényre*, Tiszatáj, 1993/7, 52.

61 KEMENES GÉFIN László, Jolanta JASTRZĘBSKA, *Erotika a huszadik századi magyar regényben 1911–1947*.

közösségi önismeret modell-értékű létfilozófiai érvényű regénye. Az, hogy Kárász Nelli férje halála után tekint vissza életére, a regényben kettős perspektívát bont ki: egyrészt megidézi az egykori eseményeket, másrészt viszont a végkifejlet ismeretében mérlegeli is azokat. Az egész regényvilágot ez a mérlegelési, számadási szándék szervezi rendkívül összetetté.

Az *Iszony* nemcsak az események felidézése, hanem sokkal inkább az elemző tudatnak a regénye. Létértelmezés és magatartásértelmezés, melynek legfontosabb jegye az, hogy a főhős sok szempontból mérlegel mindent, közben pedig ragaszkodik a maga autonómiájához.

A regény üzenete tehát igen összetett világ belső dinamikájában, egymással sokszor ellentétes elemeinek küzdelmében ölt testet, tehát a befogadótól eleve nagyfokú érzelmi és gondolati munkát, mérlegelést igényel. Az önszemléletnek ebben az összetettségében és mélységében nyilatkozik meg a regény önismereti értéke. Eleve összetett mérlegelésére ösztönöz az, hogy az elbeszélő főhős, Kárász Nelli tárgyilagos szemléelője és megítélője önmagának és környezetének. Gyakran mutatja magát olyannak, hogy maga is tudja, hogy gonoszul viselkedik, de élvezetet is talál ebben a gonoszságban. Amikor például férje kikísérte a vendégeket és boldogan jött vissza a szobába, Nelli – a saját megítélése szerint is – eleve rossz asszonyként akart hozzá viszonyulni. Közölte a boldog férjjel, hogy ő bizony rosszul érezte magát, s férje kínzásául ki is talált valamit, ami nem volt igaz. Azt, hogy a rossz, ócska bútorok miatt érezte magát rosszul. De azt is rögtön átgondolta, hogy ha Sanyi erre fölajánlja azt, hogy új bútorokat szerez, akkor viszont ezért fogja lehurrogni őt. Kívülről is nézi a saját viselkedését, bevallja, hogy maga sem tudja, hogy a következő percben mit fog tenni, mit fog mondani, de azt tudja, hogy férjét mindenképpen gyötörni fogja.

Motívumszerűen tér vissza a regényben saját torzulásának, gonoszságának a tudata, de az is, hogy mindennek mélyebb oka van: az erőszaktól való iszonyodása. „Énbennem már nem maradt egy ép gondolat sem. Sokszor magam is elhültem, milyen gonosz vagyok. Érzem, hogy gonoszat teszek, de muszáj volt megtennem, mert csak a gonoszság csillapította ezt a szörnyűséget.”⁶² Ugyanez a szörnyűség motiválja viselkedésének gyakori kiszámíthatatlanságát. Ez a kiszámíthatatlanság azonban ismét csak nem más, mint a maga önazonosságának, autonómiájának az önvédelmi eszköze.

Ezzel szemben Takaró Sanyi viselkedése előre tudható, gondolkodása szűklátókörű, képtelen számolni Nelli más karakterű egyéniségével, s mindenáron önmagához akarja őt kényszeríteni.

Kapcsolatuk katasztrófa-jellegét éppen az mutatja leginkább, hogy Sanyi azonos viselkedésére Nelli mindig másként, mindig kiszámíthatatlanul reagál, mert benne olyan belső sérelem él, amelyik a feszültségi fokától és a kényszerítő helyzettől függően mindig másként alakítja az ő magatartását.

62 NÉMETH László, *Iszony*, i. m., 610.

Nelli elemző tudatának tárgyilagossága és összetettsége a regény kiemelkedő önismereti értéke is, hiszen az olvasónak elkerülhetetlenül elemeznie, mérlegelnie kell az egymással ütköztetett világokat. Ezért – mint erre Sőtér óta már többen utaltak – elképzelhető a regénynek olyan olvasata, amelyikben Takaró Sanyi rokonszenvesebb, mint Kárász Nelli. Ez az olvasói szemlélet tehát mindazokat a motívumokat a pozitív értéktartományba helyezi, amelyek Kárász Nelli szemében elviselhetetlenek.

Ide kapcsolhatók azok az értelmezések is, amelyek Nelli alkati idegenségére, frigiditására, lelki torzulására teszik a hangsúlyt. Azt is fölróják neki, hogy a maga hibás természetét igazának a tudatában normaként erőlteti a világra.⁶³ Van, aki egyenesen szadomazochizmusnak minősíti Nelli magatartását, olyan kóros hajlam megnyilvánulásának, amelyik a másnak okozott kínzással szerez magának gyönyörözést.⁶⁴

Más nézőpontból viszont nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat a kapcsolat hibáját vetíti rá Nelli alkatára.

Az értelmezések között bőséggel találunk olyanokat, amelyek úgy érzik, hogy a két főhős küzdelmében a regényvilág Nellit mutatja értékesebbnek. Magatartásának ellen-szenves elemeit ezek a magyarázatok a kényszerűség következményének minősítik. Alkátában semmi rendelleneset nem észlelnek, természetesnek tartják azt, hogy védi a maga autonómiáját, védi a maga jellegét és értékeit. Ezt a felfogást erősítheti az is, hogy a regényen végigvonul Nelli nyitódásának a motívuma is. Az ő képzetében, vágyaiban többször megjelenik a szép emberi kapcsolat iránti igény, melyet azonban mindig lehetetlenné tesz a remélt partner alkalmatlansága erre a Nelli természete szerinti kapcsolatra. Az erőszakot, kényszerítést nem tudja elviselni, de a maga normái szerint képes az emberi boldogságra. Ezt mutatja az is, hogy élete férje halála után visszanyeri autonómiáját és kiteljesedik.⁶⁵ Ez a megoldás persze elfogadhatatlan azok számára, akik Nelli önéletírását „frusztrált apakomplexusa okozta éhhasadása, frigiditása, szörnyeteggé válása dokumentumaként” olvassák.⁶⁶

Vannak olyan értelmezések is, amelyek két egyenrangú hős küzdelmeként fogják föl a regényt, a hibát, a bajt magának a kapcsolatnak a természetében érik tetten. Az, hogy Kárász Nelli az ábrázolásban és a magyarázatban egyaránt tárgyilagosságra törekszik, még jobban természetessé teszi ezt a jelentésbeli ambivalenciát, hiszen ő legalább olyan szigorúan ítéli meg önmagát, mint Takaró Sanyit.

A regényen végigvonul, szinte motívummá válik annak a megfigyelése és leleplezése is, hogy Nelli ellenségesebben viselkedik, mint ahogy érez. Félti magát attól, hogy közelebb kerül Sanyihoz, mert akkor el kell fogadnia Sanyi kisajátító magatartását is.

63 DÉRCZY Péter, *Regényút a Gyásztól az Iszonyig*, Tiszatáj, 1993/7, 36.

64 KEMENES GÉFIN László, Jolanta JASTRZEBSKA, *i. m.*, 171.

65 Cs. VARGA István, *i. m.*, 89.

66 KEMENES GÉFIN László, Jolanta JASTRZEBSKA, *i. m.*, 186–187.

Ugyanígy fontos motívum az is, hogy Takaró Sanyi pedig mindent másképpen értelmez, mindenből másféle következtetést von le, mint Nelli. A meglepetéseit ő ajándéknak szánya, Nellit viszont – a maga szempontjából teljes joggal – ezek fölbőszítik.

A regényvilágnak tehát izgalmas ambivalenciája a két hős teljes izlésbeli, szemléleti szembenállása, ütközése. Két alkat, két mentalitás csap itt össze. Mindkettő önmaga kiteljesítésére, megvalósítására törekszik. A tragédiát az okozza, hogy ez a két jelleg annyira ellentéte egymásnak, hogy nem társulhatnak, nem tudják egymást kiegészíteni, csak megsemmisíteni.

Takaró Sanyi korlátoltsága az, hogy az önismeret és az emberismeret teljes hiányában cselekszik, hogy korlátolt célratorése nem veszi tekintetbe a más jelleget, más minőséget. Önmagához akarja hajlítani azt, aki az ő ellentéte. Nelli tragédiája viszont az, hogy a körülményei kényszeríteni tudják egy olyan kapcsolatra, amelyik ellen a természete és az érzékei egyaránt tiltakoznak.

Az *Iszony*nak éppen az az egyik legfontosabb, minden emberi viszonylatra érvényes Németh László-i üzenete, hogy a személyiség autonómiáját nem lehet sem földadni, sem mások rovására megvalósítani. De az is nyilvánvaló a regényből, hogy az emberi élet csak az emberi kapcsolatokban nyerhet értelmet.

Az *Iszonyt* az teszi önismereti szempontból rendkívül izgalmassá és tanulságossá, hogy Kárász Nelli tudatának reflexiói és önreflexiói telítve vannak belső feszültséggel, hiszen nem egy felismert igazságot akar közvetíteni az olvasónak, hanem önmegértési- és világmegértési kísérletének a folyamatát tárja elénk. Ez a reflexív tudatformálás az életalakítás felelősségébe avat be bennünket. Az analízis és önanalízis arra hívja fel a figyelmet, hogy az ember felelős a sorsáért, felelős az emberi lehetőségek kibontakoztatásáért. Az önmegértési szándék ösztönzi Kárász Nellit arra, hogy elemezze, értelmezze életét, magatartását, sorsát. Nemcsak a megtörtént eseményeket értelmezi, az elmulasztott lehetőségeket is mérlegeli. Gyakori az is, hogy egy-egy tény sokféle gondolattal, kérdéssel közelít meg, s ezeket nem zárja le, hanem nyitva hagyja. „S csak odakinn csodálkoztam el magamon, hogy mi is bőszít föl annyira ebben a nagyobbik Takaró fiúban. Bőszít-e tulajdonképpen vagy megfélemlít, vagy egyszerűen: idegesít?”⁶⁷ A jövőt kémlelve nyomasztja az özvegy édesanyja mellett ráváró vénlány szerep is. Már azon kapja magát, hogy Sanyit keresi, akitől pedig menekül. Azon gondolkodik, mi lesz vele Sanyi nélkül, s mi lesz vele Sanyival? „Amióta megrettentem attól, hogy otthagyhát, többet akartam tudni róla. Amennyi eldönti: mi a nagyobbik rossz: Cencre menni negyedik párkának vagy megadni magamat őneki.”⁶⁸ Takaróné viselkedéséről sem tudja eldönteni, hogy miként értelmezze azt, szövetségnek vagy figyelmeztetésnek. Amikor Nelli apja hazatér, s ott találja lányát a konyhában a Takaró fiúkkal. Mi minden volt ekkor „szeme szivárványában”? „Száműzött büszkeség, hogy neki egy ilyen kasznárházban kell

67 *Uo.*, 350.

68 *Uo.*, 435.

vendéget fogadni; tanácskozó csodálkozás, hogy mért szorultunk a konyhába, de mégis öröm a leginkább, hogy ebben az elhagyatottságban egy kis szórakozáshoz jutottam.”⁶⁹

Nelli az első látogatás után eldöntötte a Takaró fiúkról, hogy egyiküket se kívánná udvarlójának. Aztán azt mondja, hogy Sanyi mégiscsak vonzóbb. Sanyi újabb látogatásakor viszont szinte bágyadt lett a hirtelen csalódástól, amikor megtudta, hogy Imre nem jött. Sanyival kapcsolatban is sokféle érzése van, s maga sem tudja, melyik az igazi érzése iránta: „Az a hadakozó iszony az imént a karjában, vagy az a csaknem hogy anyai részvét, amivel előbb a csacsit mondtam.”

Gyakran szól arról Nelli, hogy a maga törvényei szerint mit kellett volna tennie, s hogy arra képtelen volt az adott helyzetben, s ezért egészen mást cselekedett. „Föl szerettem volna kapni, s elvinni innét, a beleső vasutasék, a lihegő Sanyi, a tapintatosan kattánó fecskendődoboz közül; ahol belenézhetek abba, ami kettőnkkel történt, s nem kell ily bután s hidegen állnom a legnagyobb előtt, ami idáig történt velem. De ez a mozdulatlanság s az első szó, az első nyakfölvetés közt nem éreztem semmiféle utat. Minden száguldott bennem, csak én álltam ott bénán a pillanat hatalmában.”⁷⁰ Sorsdöntő pillanat ez az életében, hiszen ettől kezdve Sanyi hatalmába jut, ez a tehetetlenség vezet el a kedve ellen való házassághoz. Ő is érzi, hogy minden nappal közelebb kerül a végzetéhez, de képtelen ellene cselekedni. „Ha tartani akarom magamat, ki kell vennem a kezükből édesanyát, a halottat; elküldeni őket a hintójukon, magamnak szalajtani a cselédeket. De erre nem maradt erőm. Hagytam, hogy áttuszkoljanak édesanyával a hálóba.”⁷¹

Nelli önelemzéseiben igen nagy teret kap a feltételes mód és a kijelentő mód, a szükséges és a lehetséges ütközése: a „kellett volna” tennem és a tettem ellentéte. Amikor például megtudja, hogy Sanyi veszi át a bérletüket, akkor szarkasztikusan ítél belül, de kitörni, véleményét kimondani nincs ereje: „– Igen? – álltam meg én a két cinkos közt. És mi lesz akkor mibelőlünk? – Valami nyersebbet kellett volna mondanom. »És ezt most mondjátok? Ezt kotyvasztottátok ki mögöttem. Tán már el is van intézve. Én csak fekszem be az új bérlő mellé az ágyba.« De mindezt csak a megállt testemmel, a kitágult szemmemmel mondtam, vagy azzal sem.”⁷²

Az önreflexiónak nagyon fontos eleme az, hogy Kárász Nelliben mindig megszólal a mélyebb zóna, személyiségének belső magja, s annak a törvényét tekinti ő maga nagyon fontosnak, de annak nem tud mindig megfelelni. „Csak ezt a fölháborodást el ne hagyjam aludni. Ha ennek a fölháborodásnak elfogy az olaja, örökre végem van”⁷³ – figyelmezteti önmagát. Egy-egy kitörése után sokrétűen mérlegeli annak hatását. Örül, hogy kimondta, ami benne van, de meg is ijed annak következményétől.

69 *Uo.*, 355.

70 *Uo.*, 405.

71 *Uo.*, 411.

72 *Uo.*, 424–425.

73 *Uo.*, 428.

Nellit gyakran izgatja az is, amit nem járt be az életből. Az *Iszony* önismereti elemei között nagyon fontos a feltételes módú mérlegelés. Ez végigvonul a regényen. Nelli olykor úgy érzi, hogy Sanyit ő is meg tudta volna szeretni, csak ne akart volna az ura lenni.⁷⁴ Máskor elgondolkodik azon, mi lett volna a házasságukból, ha kinn maradtak volna Határpusztán: „Sokszor úgy érzem, tán belehangolom Sanyit az én csöndes köreimbe. Évek múlva úgy járta volna a határt, mint édesapa. Gyereken, háztájon, majorságon túl ott tudtam volna az ő gazdalépéseit is; este elkérdeztem volna, milyen a repce, s nem lopják-e a dohányt; elhancúrozhatott volna Zsuzsikával, s kitüntethette volna magát egy polc megszőgezésében. A pusztá az én elemem volt; a csöndje lassan beszívta volna őt is.”⁷⁵ Aztán ábrándnak minősíti ezt az idillikus tűnődést és sorsnak azt, ami velük történt. De azért a feltételes módban fölrajzolt élet is lehetősége marad a regényvilágnak.

Egy ilyen ábránd volt Nelli képzelődése Imréről. Mondatokat szerkesztgetett, amelyekkel Imrét akarta megszólítani. De aztán minden másképp történt, mint ahogy előre elképzelte. A „nevetlen remény” megtartó értelmétől fosztotta meg Nellit Imréék látogatása. Imre észre vette benne azt, hogy nem természetesen mozog ebben a közegben. Ez is azt tudatosítja benne, hogy önmaga ellen vétett, amikor engedett a külső kényszereknek, s önnön értékvilága és hajlama ellen cselekedett.

Különlegesen gazdag a regénynek a képzeleti rétege is. Az alapos valóságismerettel rendelkező Nelli gyakran elképzeli azt, hogy szülei, vagy Takaróék, vagy Bodolaiék, mit gondolnak, hogyan vélekednek róla. Nelli önanalízisének nagy motívumsorai azt tárják fel sokszor belső drámai küzdelemben, hogy személyiségének értékeit, autonómiáját, nővényi természetét oly mélyen megsértették, hogy ezekre a sérelmekre többnyire csak torz reagálásokkal válaszolhatott.

Az *Iszonyban* az Ady nemzeti felelősségtudatával élő Németh László nemcsak egy hibás emberi kapcsolat összetett, mély értelmezését adta, hanem a szépirodalmi mű „páncéljában” a függetlenségét veszített nemzet legégetőbb sorskérdésére is válaszolt midőn bekebelező erőszakkal szemben a belső értékeket és a személyiség autonómiáját vette védelmébe. Az *Iszony* nemcsak az egyéni, hanem a nemzeti önismeretnek is alapműve.

74 *Uo.*, 448.

75 *Uo.*, 528.